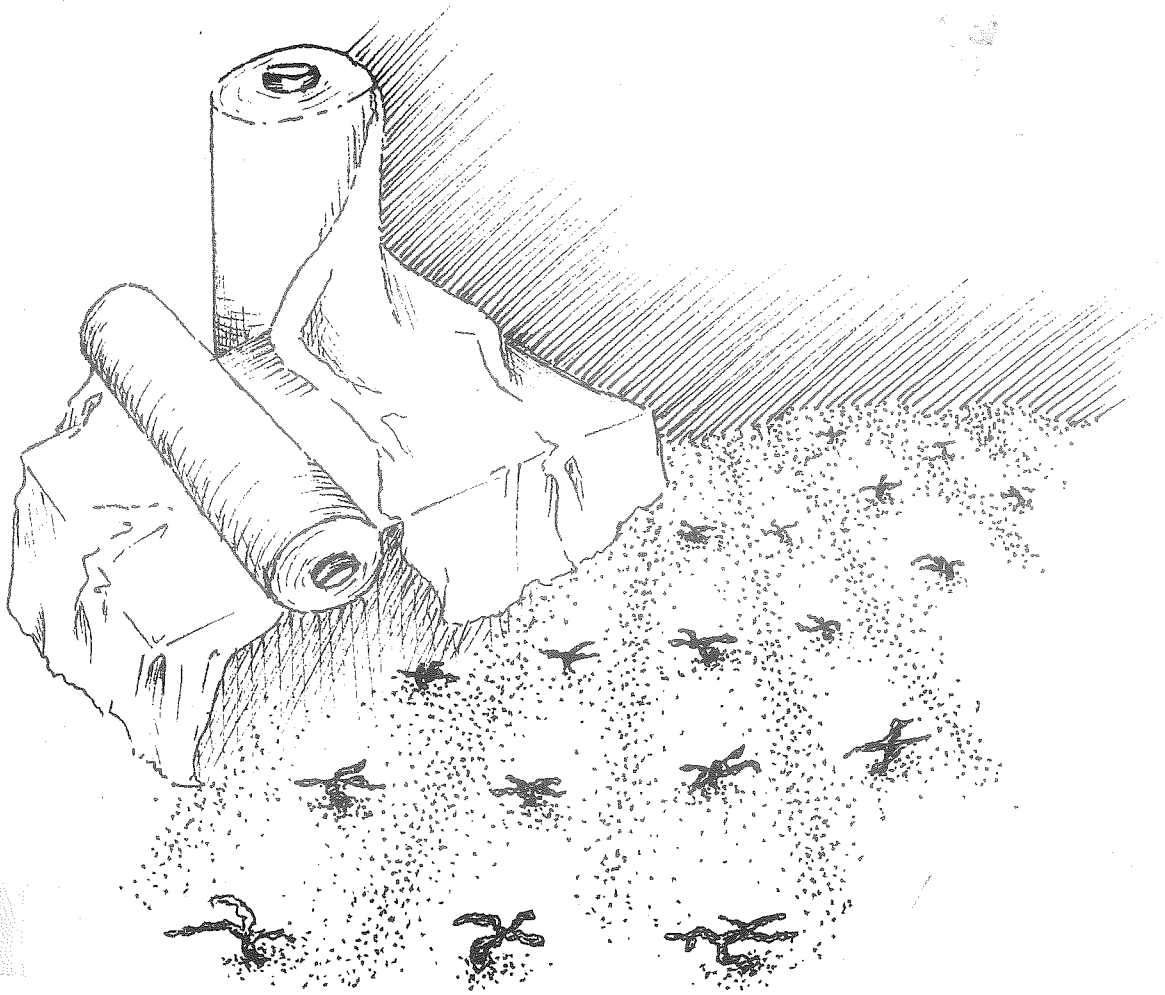

RECERQUES

HISTÒRIA / ECONOMIA / CULTURA

41

a la que se suposa per a la resta del País Valencià i per sota també del que es pot advertir al conjunt de l'Estat. La segona, anant més enllà del que ací hem vist, que hom no pot establir una relació mecànica de causa/efecte entre superfície desamortitzada i noves rompudes. Això vol dir que l'augment de l'àrea conreada pot haver-se realitzat sobre allò privatitzat o sobre el que quedava a mans privades, que era una extensió molt més gran.²³

Abans de concloure, però, voldria tornar enrere. Potser algú es pregunte si pagava la pena esmerçar tanta atenció en l'inventari del 1847, atès que al capdavall no aprofita. Des d'un punt de vista quantitatiu, potser no calia, perquè les dades superficials que ofereix són inexactes, per no dir gairebé aleatòries. Hi ha, però, altres raons que justifiquen el seu estudi, fins i tot des d'aquella perspectiva, atès que *a)* segurament va ser la base de la classificació del 1859 i *b)* aquesta darrera l'hem feta servir els historiadors per tal d'establir l'estadística agrària del segle passat. De tota manera, aquests no són més que dos dels usos que ha tingut. Els que ens dediquem a la història sabem que, abans d'interpretar un document, hi ha una mesura profilàctica imprescindible que consisteix a preguntar-se com i amb quina finalitat es va construir. Així, he intentat mostrar que les intencions eren delimitar la forest més que no mesurar-la, a més d'establir-ne la renda, tot dins el context del procés desamortitzador; i que es va enllestir d'una manera agosarada, sense recursos econòmics ni mitjans humans. Tot això ens pot acostar al seu significat, però només parcialment. El sentit que té per a nosaltres no té perquè ser coincident al que tenia per als seus contemporanis, i de fet no ho és. Potser per alguns era una fita més en la destrucció del vell món, una amenaça, o potser simplement els era incomprendible aquella voluntat de posar límits a un espai que sempre havia estat obert, que era sobretot un món contat, patit, disputat, treballat, utilitzat, travessat, imaginat i fins i tot desconegut.

23. Sobre aquestes dues qüestions cal veure novament el treball del GEHR, «Más allá...», 131 i 142.

Aspectes de la formació del feudalisme a Catalunya

per Gaspar Feliu

RESUM:

La finalitat de l'article és discutir el paradigma dominant sobre la formació de la societat feudal a Catalunya, segons el qual el feudalisme hauria representat una subversió ràpida de la situació anterior, caracteritzada pel manteniment de l'esclavisme, però també pel predomini de la pagesia lliure i propietària alouera i pel predomini de l'autoritat del comte i de la justícia pública. En contra d'aquesta posició s'al·lega que molts pagesos no eren lliures o propietaris o no podien acudir a la justícia pública o cap de les tres coses; que el feudalisme fou un procés gradual, que en principi només afectà les relacions entre senyors, si bé aquests acabaren per sotmetre la major part de la pagesia a prestacions que abans tenien un àmbit d'aplicació més restringit.

PARAULES CLAU:

Feudalisme; alou; servitud; alta edat mitjana; Catalunya.

ABSTRACT:

This study is aimed at discussing the main paradigm about the origins of the feudal society in Catalonia, according to which the Feudalism would have rapidly subverted the previous situation, which was characterised by the survival of slavery, but also by the predominance of the free and alodial peasants, as well as by the prevalence of the count's authority and the public justice system. Opposite to this view, this study shows that they were many peasants that were not free, or did not own their land, or could not appeal to public justice, or all these things altogether. In addition, Feudalism was a gradual process that initially involved only the relations amongst Lords, even though Lords finally subdued most of the peasants to services that had previously applied to a lesser amount of people.

KEY WORDS:

Feudalism; alodium; serfdom; Early Middle Ages; Catalonia.

La formació del feudalisme és un dels pocs temes històrics en què el cas català és citat en la bibliografia internacional i fins i tot sovint usat com a paradigma.¹ Per desgràcia no ho devem a cap autor català, sinó a la magnífica tesi de Pierre Bonnassie, *La Catalogne du milieu du xe à la fin du xe siècle*,

1. Aquest treball ha estat realitzat dins del PSPG del MEC, projecte PB96-0242, finançat per la DGES. Versions preliminars d'aquest treball van ser presentades al Seminari d'Història Medieval de la Universitat de València (maig de 1999) i al Seminari d'Història Rural de l'Institut de Llengua i Cultura Catalanes, Secció Jaume Vicens Vives, de la Universitat de Girona (març de 2000). El

publicada a Tolosa de Llenguadoc el 1975 i 1976,² i més sintèticament en els col·loquis de Roma de 1978 i de Girona de 1985,³ de manera que es pot parlar d'un paradigma Bonnassie sobre la formació del feudalisme, reblat el 1989 amb la publicació del llibre de Guy Bois *La mutation de l'an mil*.⁴ Historiadors de la vàlua de Jean-Pierre Poly, Éric Bournazel⁵ o Josep M. Salrach⁶ segueixen, difonen i completen, en línies generals, les idees de Bonnassie, que podem considerar com la versió ortodoxa actual del tema.

El paradigma Bonnassie

Les línies de força d'aquesta argumentació es poden esquematitzar de la manera següent: fins a la primera meitat del segle xi, moment de la implantació del feudalisme, la majoria de la població estava formada per pagesos lliures propietaris aloers, o sigui plens propietaris, de les terres que conreaven. A Catalunya en concret, l'alou pagès s'havia vist molt incrementat com a conseqüència de dos processos íntimament relacionats, el repoblament i l'aprisió.

Vora aquesta propietat pagesa existia una propietat dominical, rendista, en mans de grans propietaris, nobles o institucions religioses, en la qual els conreadors eren en part esclaus, tot i que sota aquest nom es podien trobar situacions molt diferents segons els llocs i els moments. Per més que no constituïssin la major part dels conreadors, l'ordre social esclavista no mor fins cap a l'any 1000;⁷

redactat final deu molt a les observacions i consells dels participants en ambdós seminaris, als quals regracio; els errors que hagin pogut restar són de la meua exclusiva responsabilitat.

2. P. BONNASSIE, *Catalunya mil anys enrere (s. ix-xi). Creixement econòmic i adveniment del feudalisme a Catalunya, de mitjan del segle x a final del segle xi*, vol. I. *Economia i societat prefeudal*, Barcelona, Ed. 62, 1979; vol. II. *Economia i societat feudal*, Barcelona, 1981. Edició original de 1975 i 1976.

3. P. BONNASSIE, «Del Ródano a Galicia: génesis y modalidades del régimen feudal», a Íd., *Estructuras feudales y feudalismo en el mundo mediterráneo*. Barcelona, Crítica, 1984; reeditat a Íd., *Del esclavismo al feudalismo en Europa occidental*, Barcelona, Crítica (Historia Medieval), 1993. Íd., «Sur la formation du féodalisme catalan et sa première expansion (jusqu'à 1150 environ)», a J. PORTELLA I COMAS (ed.), *La formació i expansió del feudalisme català. Actes del Col·loqui organitzat pel Col·legi Universitari de Girona (8-11 de gener de 1985). Homenatge a Santiago Sobrequés i Vidal. Estudi General, núm. 5-6*, Girona, 1985-1986; reeditat en castellà a P. BONNASSIE, *Del esclavismo...*

4. G. BOIS, *La revolución del año mil. Lournand, aldea del Mâconnais, de la Antigüedad al feudalismo*, Ed. Crítica, Barcelona, 1991, edició original de 1989.

5. J.-P. POLY; É. BOURNAZEL, *El cambio feudal (siglos x al xii)*, Barcelona, Ed. Labor, (col. Nueva Clio, 16), 1983, edició original de 1980 (el títol original és *La mutation féodale*). É. BOURNAZEL; J.-P. POLY (dirs.), *Les féodalités...*, París, PUF, 1998.

6. J. M. SALRACH, «La Cerdanya, entre l'antiguitat i l'edat mitjana. Aproximació al procés de formació, vigència i transformació d'unes estructures», *Quaderns d'Estudis Medievals* 1, 1980. Íd., «Esclavitud, llibertat, servitud. L'evolució del camp català», *L'Avenç* 93, 1986. Íd. *El procés de feudalització, segles iii-xii*, vol. II de P. VILAR (dir.), *Història de Catalunya*, Barcelona, Edicions 62, 1987. Íd., «Los grupos sociales» i «El régimen político condal» a M. RIU (coord.), *La España cristiana de los siglos viii a l'xi*. Vol. VII-2 de J. M. JOVER ZAMORA (dir.) *Historia de España Menéndez Pidal*, Madrid, Espasa-Calpe, 1999.

7. P. BONNASSIE, «Supervivencia y extinción del régimen esclavista en el occidente de la Alta Edad Media (siglos iv-xi)», a Íd., *Del esclavismo al feudalismo en la Europa occidental*, Barcelona,

fins aquest moment, el mode de producció dominant era l'esclavista, atès que les rendes dels poderosos depenien del treball esclau.⁸

El poder polític sobre el conjunt del territori estava en mans del comte,⁹ que l'exercia segons el model franc i era el garant de la justícia pública, basada en la llei gòtica, i exercida mitjançant jutges, que presidien tribunals públics, si bé el comte o altres grans personatges podien presidir els tribunals. Les rendes del comte provenien del fisc o terra pública i de les restes d'impostos romans, ingressos i fonts d'ingressos que en part havia de cedir als qui d'alguna manera participaven en el govern o la governabilitat del país (càrrecs administratius o militars, esglésies i monestirs).

Aquesta situació va canviar ràpidament entre 1020 i 1060 en el que s'anomena la mutació feudal, com a conseqüència de la imposició violenta de la noblesa feudal sobre la resta de la societat. Els nobles, cadascú en el seu territori, se subroguen a l'autoritat comtal, s'apropien les terres de fisc i les rendes públiques i no es consideren obligats a concórrer a l'exèrcit comtal; l'episodi més conegut d'aquesta situació a Catalunya és l'anomenada rebel·lió de Mir Geribert, que no és, però, l'única sublevació nobiliària coneguda en aquest període.¹⁰

Al mateix temps que al comte, els nobles sotmeten els pagesos al *ban* i al tribunal senyorial, o sigui a l'autoritat arbitrària del senyor. El resultat és la imposició de més i majors càrregues, la desaparició de l'alou pagès en favor de la propietat senyorial i, en bona part del territori, la consideració dels pagesos com a serfs, o sigui propietat del senyor. Aquesta submissió de la pagesia té com a contrapunt la desaparició de l'esclavitud o, per dir-ho millor, la barreja de tota la classe pagesa en una condició pròxima a la que en aquell moment tenien els esclaus.

Aquest doble predomini senyorial, sobre els comtes i sobre els pagesos, comporta la desaparició de la justícia pública. Els pagesos queden sotmesos al tribunal senyorial, que actua arbitràriament o bé utilitza en favor seu les ordalies o judicis de Déu: si el pagès vol fer prevaler la seva demanda, ha de treure la mà indemne d'una caldera d'aigua bullent.¹¹ Pel que fa als plets entre els senyors, se substitueixen per compromisos o, a manca d'aquests, per duels o bé ordalies on l'atzar juga un paper important.

L'etapa de mutació feudal es pot donar per acabada a Catalunya cap al 1060; a continuació es consolida una nova situació política, resultat de la nova correlació de forces: l'estat feudal. A pesar del predomini nobiliari, el comte manté prou

Crítica, 1993, 75; l'edició original és de 1985. Com a contrapunt, H.-W. GOETZ, «Serfdom and the beginnings of a 'seigneurial system' in the Carolingian period: a survey of the evidence», *Early Medieval Europe* 2, 1, 1993; també J. M. MINGUEZ, «Ruptura social e implantación del feudalismo en el noroeste peninsular (siglos viii-x)», *Studia Historica. Historia Medieval* III, 2, 1985, 9-11.

8. J. M. SALRACH, «Els 'servi' de la gran propietat als segles vi-ix. Una panoràmica europea», *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* VII, 1996, 9-23.

9. Bonnassie comença el seu estudi a mitjan segle x, quan la única forma de domini que quedava als reis francs sobre els comtats catalans era l'ús del seu nom i anys de regnat en la datació dels documents

10. Una relació de fets semblants a SALRACH, «El régimen político condal», 603.

11. BONNASSIE, *Catalunya...* II, 41.

força o prou aliats per continuar al capdavant del país, però en unes condicions noves. La seva autoritat ja no es basa en la *potestas*, el poder polític d'origen romà, sinó en la *convenientia*, el jurament de fidelitat mútua que permetia al comte conservar una autoritat disminuïda, a canvi de permetre als nobles el manteniment de l'apropiació de les terres de fisc i el domini sobre la pagesia: el comte deixa de ser el representant del poder públic per a passar a ser el cap de la jerarquia feudal.

Un esquema explicatiu alternatiu

Les línies generals del paradigma Bonnassie són encara avui vàlides: l'existència de pagesos lliures, la pervivència de l'esclavitud, l'assalt nobiliari al poder i la formació d'un nou règim polític i econòmic, o sigui, d'un nou mode de producció, no poden ser gaire discutits, més enllà dels detalls. Els desacords apareixen a l'hora d'explicar el grau de pervivència de la situació romana, el grau de generalitat de certes situacions, la rapidesa i la profunditat dels canvis. Els desacords afecten per tant el punt de partida, la forma com es produeixen les transformacions, i el punt d'arribada, el moment en què l'«ordre» feudal es pot donar per definitivament establert. En aquests aspectes apareixen tantes diferències que es pot parlar d'un esquema explicatiu alternatiu, tot i que no radicalment diferent, que fins ara només ha estat plantejat fragmentàriament. La meua intenció és presentar-lo primer sintèticament com a hipòtesi explicativa i a continuació discutir els punts que, al meu entendre, l'abonen com a tesi.

La hipòtesi és aquesta: entre la caiguda de l'Imperi romà i el segle XI conviuen dos esquemes de propietat i explotació de la terra: un sistema antic, ben descrit per Wickham, Faith i García de Cortázar,¹² basat en la comunitat de vall (*vicus*), formada per homes lliures, possessors d'una propietat col·lectiva en procés de transformació; i el sistema romà, basat en la diferenciació entre propietat pública (fisc) i propietat privada (alou). L'alou, la propietat de la terra, podia estar en mans de pagesos conreadors o formar grans explotacions (*villae*), però al Baix Imperi la majoria dels pagesos independents, amb les seves terres, van quedar sota el patrocini d'un gran propietari, normalment el possessor d'una *villa* veïna,¹³ que es convertia, a la vegada, en *dominus* de la terra i en *dominus* o *patronus* dels conreadors, segons aquests fossin esclaus o lliures. Neix així el *dominium*, que Guerreau defineix com una relació social entre dominadors i dominats en la qual els dominadors exercien a la vegada un poder sobre els homes i un

12. C. WICKHAM, «The other transition: from the Ancient World to Feudalism», *Past and Present* 103, 1986; R. FAITH, *The English Peasantry and the Growth of Lordship*, London i Washington, Leicester University Press, 1997; J. A. GARCÍA DE CORTÁZAR, «Societat medieval i organització de l'espai. El cas de Castella del segle VIII al XII», *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* VIII, 1997, 26.

13. A. BARBERO i M. VIGIL, *La formación del feudalismo en la Península Ibérica*, Barcelona, Crítica, 1978, 22 i 161-168.

poder sobre les terres.¹⁴ De manera que, a començament de l'alta edat mitjana, tant la *villa* com el fisc eren conreats per pagesos amb diversos graus de dependència, anomenats esclaus, serfs, colons, manents o altres noms per l'estil.

Naturalment, el pas del temps i les conteses van portar a un cert aiguabarreig en les zones de contacte dels dos sistemes: la desaparició del *dominus* d'algunes *villae* possibilitava la conversió dels conreadors dependents en pagesos de fet lliures i per tant aloers; al mateix temps els habitants dels antics *vici* tendien a l'apropiació individual de part de les terres de l'alou comunal.

L'exercici de la potestat i de la justícia públiques només afectaven els homes lliures i fins i tot aquests es trobaven sotmesos a la justícia dominical per determinats delictes menors. A l'època carolíngia les «immunitats» no fan més que reconèixer i ampliar aquests drets dels propietaris alodials sobre les seves terres i els conreadors d'aquestes.¹⁵

La «mutació feudal» (1020-1060 en el cas català) és un assalt al poder comtal per part dels senyors feudals, a través de l'apropiació del fisc i de la jurisdicció; enfrontament que només involucra directament les classes dominants. Els seus resultats afectaren la pagesia, però encara més els propietaris rendistes (*domini fundi*),¹⁶ a través d'un procés llarg i desigual (senyoria per senyoria i gairebé casa per casa), en el qual es poden distingir dues grans fases: durant la segona meitat del segle XI i gran part del XII, el ban i la justícia senyorials van incrementar la seva pressió sobre la pagesia; la culminació va ser, a final del segle XII i especialment al segle XIII, la submissió d'una part de la pagesia a la servitud que representen el conjunt de la remença i els mals usos, que no són, però, de fet drets del senyor feudal, de la senyoria banal, sinó del senyor alodial, de la senyoria dominical.¹⁷

Com es pot apreciar, les diferències principals entre els dos esquemes radiquen en la importància de l'alou pagès i en el concepte de mutació feudal. A la vora d'aquestes diferències bàsiques, i relacionades amb elles, hi ha també altres punts en discòrdia, d'alguns dels quals m'ocuparé breument.

14. A. GUERREAU, «El concepto de feudalismo: génesis, evolución y significación actual», a C. ESTEPA i D. PLÁCIDO (coords.), *Transiciones en la antigüedad y feudalismo*, Madrid, Fundación de Investigaciones Marxistas, 1998, 92.

15. J. M. MINGUEZ, «Antecedentes y primeras manifestaciones del feudalismo astur-leonés», a *En torno al feudalismo hispánico. I Congreso de Estudios Medievales*, Madrid, Fundación Sánchez Albornoz, 1989, 110 i 114.

16. És evident que *dominus* i senyor tenen el mateix significat. La distinció, falsa des del punt de vista lingüístic, és útil des del punt de vista històric perquè permet diferenciar el propietari rendista (*dominus*), de la noblesa de servei (civil, militar o eclesiàstica), que constituirà la classe senyorial feudal: els *domini* no feudals (sense dret de ban) seran de fet els grans perdedors en l'adveniment del feudalisme; per a la distinció entre ambdós grups, vegeu L. A. GARCÍA MORENO, «Las invasiones y la época visigoda. Reinos y condados cristianos», a J. J. SAYAS ABENGOCHEA i L. A. GARCÍA MORENO, *Romanismo y germanismo. El despertar de los pueblos hispánicos (siglos IV-X)*, vol. II de M. TUÑÓN DE LARA (dir.), *Historia de España*, Barcelona, Labor, 1981, p.467. Això no té res a veure evidentment amb el fet que la major part dels feudals fossin a la vegada *domini*, importants propietaris de terres (SALRACH, «Los grupos sociales», 401-402); la major part, però no tots: pensem en els feudals purament militars, com els castllans.

17. D'ací sorgeix la distinció entre la senyoria fundiària (la *seigneurie foncière* francesa), derivada de la possessió de drets sobre la terra, i la senyoria banal, derivada de drets sobre les persones, que a la pràctica no s'acostuma a tenir en compte a Catalunya. Tanmateix, al meu entendre és un desllorigador bàsic per a la bona intel·ligència de tot el procés.

La transició de l'esclavitud al feudalisme

La qüestió de l'alou pagès està involucrada en el tema més general de la transició de l'antiguitat al feudalisme, un dels aspectes principals de la qual és la pervivència i transformació de l'esclavitud. Les postures enfrontades entorn d'aquests temes són tres, que podem posar sota els membres de mutacionistes, fiscalistes i gradualistes.

Els mutacionistes, amb Bois i Poly i Bournazel com a representants principals¹⁸ usen la *Catalunya* de Bonnassie com a bandera, tot i que de fet Bonnassie no ha entrat en la polèmica i Salrach tendeix a inserir els fets en un procés més a llarg termini.¹⁹ La tesi dels primers és l'existència d'una mutació, d'un canvi ràpid i irreversible, no només del món carolingi al món feudal, sinó també del sistema esclavista al sistema feudal: això implica una llarga pervivència de l'esclavitud i de l'esclavisme, que perduraria com a mode de producció dominant fins a l'esclat del feudalisme.²⁰ Enfrontats amb ells, els «fiscalistes» (Goffart, Durliat, Magnou-Nortier)²¹ creuen també en una llarga pervivència de les institucions imperials romanes, tan llarga, però, que els porta a gairebé negar el feudalisme.

Finalment, els gradualistes, el principal representant dels quals és Barthélémy,²² pensen que els canvis no van ser ni tan importants ni tan ràpids i que tenen ritmes i moments diferents en el camp polític i en l'econòmic i social. Ja abans de conèixer la seva obra, jo mateix havia emprès un camí semblant (com també Coral Cuadrada, influït segurament pel comú mestratge de Josep M. Pons Guri).²³ També Freedman²⁴ indica l'existència de tres ruptures llargament separades en el temps: la del sistema esclavista als segles III-IV, la de l'autoritat pública al segle XI, la de la llibertat de la pagesia ja al segle XIII. No perdré el temps en una

18. BOIS, *La revolución...*, POLY i BOURNAZEL, *El cambio...*, BOURNAZEL i POLY, *Les féodalités...*

19. J. M. SALRACH, «Entre l'estat antic i el feudal. Mutacions socials i dinàmica politicomilitar a l'occident carolingi i als comtats catalans», a *Symposium Internacional sobre els orígens de Catalunya (segles VIII-XI)*, vol. I, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1991, 214-219; Íd., *El procés de feudalització...*, capítol IX.

20. BOIS, *La revolución...*, 16.

21. W. GOFFART, *Romans and Barbarians: the Techniques of Accomodation (418-548)*, Princeton, Princeton University Press, 1980; J. DURLIAT, *Les finances publiques de Diocletien aux Carolingiens (284-889)*, Sigmaringen, Jan Thorbeckes, 1990; E. MAGNOU-NORTIER, «La terre, la rente et le pouvoir dans les pays de Languedoc pendant le haut moyen âge», *Francia* 9, 1981; 10, 1982; 12, 1984; Íd., «Recherches sur la fiscalité foncière durant le Haut Moyen Âge: premiers résultats», a M. J. PELÁEZ (ed.), *Historia económica y de las instituciones financieras en Europa. Trabajos y homenaje a Ferran Valls i Taberner* 12, Màlaga, Universidad de Málaga, 1990.

22. D. BARTHÉLEMY, *La mutation de l'an mil a-t-elle eu lieu?*, París, Fayard, 1997.

23. C. CUADRADA, *El Maresme medieval: hàbitat, Economia i Societat, segles X-XIV*, Barcelona, Rafael Dalmau, 1988; Íd., «La pagesia medieval, una classe homogènia?», *Bulleti de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* V, 1994; G. FELIU, «El condado de Barcelona en los siglos IX y X: organización territorial y económico-social», *Cuadernos de Historia Económica de Cataluña* VII, 1972; Íd., «Societat i economia», a *Symposium internacional...*; tot i que Pons i Guri ha escrit molt, el seu mestratge és preferentment col·loquial; per a l'obra escrita, vegeu J. M. PONS i GURI, *Recull d'estudis d'història jurídica catalana*, 3 vols., Barcelona, Fundació Noguera, Barcelona, 1989.

24. P. FREEDMAN, «La servidumbre catalana y el problema de la revolución feudal», *Hispania* LIV/2, 193, 1996.

quarta escola, els representants principals de la qual són els medievalistes nord-americans Brown i Reynolds, que vénen a considerar el feudalisme poca cosa més que un invent dels historiadors d'esquerres.²⁵

Al meu entendre, «revolució feudal», terme que Bisson prefereix a «mutació»,²⁶ però que no és gaire diferent, és encertat en el sentit que en molt poc temps, i a Catalunya bàsicament en els anys que proposa Bonnassie, es posà en peu un ordre nou, l'ordre feudal. Però em sembla abusi de dir que «tot» canvià en aquests anys: el canvi havia estat llargament preparat, moltes de les anomenades transformacions feudals són pervivències anteriors²⁷ i les innovacions van continuar després del moment en què considerem que es produí la «revolució feudal». El terme és encertat si ens referim al canvi de regim polític: la culminació del procés de privatització de l'autoritat pública i amb ell de la justícia; tant la desaparició del sistema esclavista com la servitud de la pagesia es produïren, però, en moments i amb ritmes molt diferents.

La revolució feudal de la primera meitat del segle XI, ràpida en si, no ho és tant si la inserim com un pas més en la degradació de l'autoritat pública «romana» que l'imperi carolingi havia aconseguit recuperar, però no consolidar. El primer pas enrere de l'autoritat pública i l'inici de la revolució feudal, el simbolitza, com deien els manuals clàssics, el capitular de Quierzy de 877, a partir del qual els càrrecs comtals tendiren a ser considerats hereditaris i, en conseqüència, els comtes disposaven del fisc inherent al càrrec com si pertanyés al seu patrimoni familiar. A partir d'aquí, el que és estrany no és que es produís la rebel·lió dels nobles senyors de terres i castells o vicaris comtals, sinó que això tardés més d'un segle a succeir. El resultat és en ambdues rebel·lions el mateix: apropiació del fisc (terres i impostos) i de la justícia a canvi del manteniment d'un reconeixement teòric. A la rebel·lió dels senyors de castells la seguí aviat, tot i que no se'n parli mai, l'apropiació per part dels castlans d'una part substantiva de l'autoritat dels senyors, que es veieren obligats a pactar amb els seus castlans de manera semblant a com els comtes ho havien fet amb ells: a la fi, qui domina el castell s'enduu la major part de les rendes.

Les transformacions socials i econòmiques que van preparar el règim feudal i les que aquest va propiciar, són molt més lentes i graduals: és difícil de negar una llarga transició de l'esclavisme al feudalisme,²⁸ tant si pensem que la crisi de l'esclavisme es produí als segles III-IV, com opina Freedman, com si acceptem l'opinió de Bonnassie i de Salrach que perllonguen l'esclavisme fins al final del

25. E.A.R. BROWN, «The Tyranny of a construct: Feudalism and historians of medieval Europe», *The American Historical Review*, 79, 1974; S. REYNOLDS, *Fiefs and Vassals. The Medieval Evidence Reinterpreted*, Oxford, Oxford University Press, 1994.

26. T. BISSON, «The Feudal Revolution», *Past and Present* 142, 1994.

27. D. BARTHÉLEMY, «¿Revolución o mutación feudal? Una crítica», a ESTEPA i PLÁCIDO, *Transiciones...*, 126-127.

28. Una visió general del problema es pot veure a X. ESPLUGA, «La decadència de l'esclavisme. Un mite historiogràfic que s'esvaeix», *Bulleti de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* IX, 1998.

segle x.²⁹ Encara és més difícil caracteritzar aquesta etapa, «omplir-la» de sentit: es tracta d'una formació economicosocial esclavista, postesclavista, prefeudal, d'antiguitat tardana (Freedman), o fins i tot d'un mode de producció antic, recuperat un cop ensorrada la superestructura esclavista romana, com diu Wickham.³⁰ No m'entretindrè en una querrela de noms, encara que la darrera possibilitat vindria avalada pels estudis duts a terme a Castella i Navarra els darrers anys;³¹ en tot cas, aquest mode de producció antic, a més de «recuperat» s'hauria d'adjectivar també de «modificat». Al meu entendre, un cop llevat el vernís romà i instaurat el poder polític dels pobles bàrbars, el que trobem és una barreja de mode de producció antic³² amb algunes institucions romanes i innovacions bàrbares sovint difícils de distingir del solatge antic. El major o menor manteniment de l'aportació romana explica les variants entre les diferents àrees geogràfiques.

La situació de la pagesia abans del feudalisme

Molt més que la caracterització de l'etapa, m'interessa, però, el segon punt de discussió, les conseqüències del feudalisme sobre la pagesia; tema que només es pot contestar si coneixem la situació d'aquesta pagesia en el moment anterior.³³ Concretament, a Catalunya això vol dir sobretot parlar de continuïtats (l'herència romanovisigòtica) i de canvis representats per les formes de repoblament. En concret els dos aspectes principals a tractar són la importància i la caracterització de l'alou i l'aprisió.

Vull començar dient que, contra l'alliberament i la possibilitat d'apropiació de terres que, en primer lloc la desaparició de l'Imperi i més tard el procés de repoblament, haurien significat per a la pagesia, o sigui, tot allò que s'expressa en el magnífic, per sintètic, títol de l'article de Salrach: «Eslavitud, llibertat, servitud»,³⁴ la meua visió és més pessimista: la llibertat universal és sobretot, com

29. FREEDMAN, «La servidumbre...», 431-432; P. BONNASSIE, «Supervivencia y extinción del régimen esclavista en el Occidente de la Alta Edad Media (siglos VI-XI)», a ÍD., *Del esclavismo...* SALRACH, «Els 'servi'...».

30. WICKHAM, «The other transition...».

31. Entre altres, MINGUEZ, «Antecedentes...», GARCÍA DE CORTÁZAR, «Societat medieval...», E. PEÑA BOCOS, *La atribución social del espacio en la Castilla altomedieval. Una nueva aproximación al Feudalismo peninsular*, Santander, Universidad de Cantabria, 1995; E. PASTOR DÍAZ DE GARAYO, *Castilla en el tránsito de la Antigüedad al Feudalismo. Poblamiento, poder político y estructura social. Del Arlanza al Duero (siglos VII-XI)*, Valladolid, Junta de Castilla y León, 1996; J. J. LARREA, *La Navarre du IVe au XIIe siècle. Peuplement et société*, Paris-Bruxelles, De Boeck et Larcier, 1998. J. M. IMIZCOZ BEUNZA, «Comunidad de Valle y Feudalismo en el norte de la península: algunas preguntas desde el Valle de Baztán» a E. SARASA SÁNCHEZ i E. SERRANO MARTÍN (eds.), *Señorío y feudalismo en la península ibérica*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1993, vol. III.

32. Vegeu la descripció que Rosemond Faith fa en els primers capítols de la seva obra d'una situació que l'autora pretén específica d'Anglaterra i que permet entendre molts aspectes poc explicats de les formes d'aprofitament de la terra a la península. R. FAITH, *The English Peasantry...*; també els autors citats a la nota anterior.

33. Resumeixo en part el contingut del meu article G. FELIU, «La pagesia abans de la feudalització», *Anuario de Estudios Medievales* 26/1, 1997.

34. J. M. SALRACH, «Eslavitud, llibertat...».

diu Isabel Alfonso, una il·lusió documental³⁵ i encara més sovint una interpretació il·lusionada; per desgràcia, de senyors, de sotnesos i d'abusos n'hi va haver sempre. Això no implica negar els canvis, sinó indicar que aquests foren més lents i possiblement també menys profunds del que s'acostuma a dir. Panero,³⁶ parlant d'Itàlia del nord i de Provença, afirma que el pas de l'esclavitud a la servitud va ser gradual i sense el moment de llibertat de què parla Bonnassie.³⁷

En el moment en què començà la conquesta franca (la mal anomenada reconquesta),³⁸ en moltes zones la propietat de la terra i la condició dels seus habitants no sembla que hagués estat gaire afectada ni per la invasió musulmana ni per la seva posterior expulsió. Sens dubte moltes terres canviaren un cop i un altre de *dominus*, però en principi això no implica res amb relació a la situació dels conreadors. Ens podem referir per tant a la situació visigòtica, que ràpidament podem esquematitzar amb una primera divisió geogràfica, entre zones de *vicus* o vall i zones de *villa*.

Les zones no romanitzades (valls pirinenques) mantenien poblacions que tenien la terra en alou comunitari dels habitants de la vall.³⁹ en un moment imprecís, però després de la caiguda de l'Imperi, havia començat un procés de desestructuració del grup tribal caracteritzat per la sedentarització, el repartiment parcial de la terra i la recepció del cristianisme.⁴⁰ Eren, doncs, certament comunitats de pagesos conreadors lliures i aloers, però l'alou no era individual, sinó comunitari, de tal manera que fins i tot la terra apropiada estava sotmesa a importants servituds en favor de la resta del grup; la situació es perllongà fins a l'edat moderna i ens és ben coneguda per les tesis de Bringué sobre el Pallars i de Sanllehy sobre Aran.⁴¹ Convé indicar també que els antics caps clànics o tribals mantingueren segurament un pes important sobre la comunitat, de forma semblant a com assenyala Salrach per a la Cerdanya⁴² o Imizcoz per als «palacianos» de la vall del Baztán,⁴³ i Mínguez, García de Cortázar, Peña Bocos, Pastor, o

35. I. ALFONSO, «¿Continuidad y revelación documental o mutación y revolución feudal?», *Hispania* LV/1, 189, 1995.

36. F. PANERO, *Sciavi, servi e villani nell'Italia medievale*, Paravia, Scriptorium, 1999.

37. «Se puede asegurar pues, que en todo el sur de Europa existe un momento privilegiado (a finales del siglo X, a comienzos del XI, con pocos años de diferencia según las regiones) en el que la sociedad carece (jurídicamente) de cualquier tipo de servidumbre, y la clase campesina tiende hacia una emancipación total», BONNASSIE, «Supervivencia y extinción...», 74.

38. Sobre la conquesta franca i l'oposició dels gots, BARBERO i VIGIL, *La formación...*, 214.

39. M. RUI, «Hipòtesi entorn dels orígens del feudalisme a Catalunya», *Quaderns d'Estudis Medievales* II, 4, 1981.

40. MINGUEZ, «Ruptura social...», 23-24; potser també el pas d'una agricultura responsabilitat de les dones a una agricultura responsabilitat dels homes, que explicaria les restes de matriarcat que Barbero i Vigil detecten al Pirineu i les muntanyes cantàbriques.

41. J. M. BRINGUÉ, «Comunitats i béns comunals al Pallars Sobirà, segles XV-XVIII», tesi doctoral inèdita, Institut Universitari d'Història Jaume Vicens Vives, Universitat Pompeu Fabra, Barcelona, 1995; A. SANLLEHY, «La comunitat aranesa (segles XIII-XIX), una aproximació al seu estudi», *Mélanges de la Casa de Velázquez* 29, 1993. Sobre les darreres reminiscències d'aquesta situació, M. RUI, «Sant Miquel de la Vall, una vila murada del món del romànic», *Lambard. Estudis d'Art Medieval* I, 1997-1998.

42. SALRACH, «La Cerdanya...».

43. IMIZCOZ, «Comunidad de Valle...».

Larrea per a altres zones del nord peninsular,⁴⁴ on d'acord amb la historiografia actual sembla un procés comú.

En l'estudi de les zones romanitzades s'ha de parar atenció a dues qüestions: la situació, l'*status* de les persones i l'*status* de les terres. Pel que fa a la situació personal, cal parlar en primer lloc de la pervivència o no de l'esclavitud i de les formes d'aquesta. Bonnassie, Bois i Salrach estan d'acord en una pervivència important de l'esclavitud en temps carolingis, amb una tendència a la disminució de l'esclau fundiari o gregari («de ramat») i un increment de l'esclau «casat», responsable del conreu d'una parcel·la. Però cal insistir en què el «casat», tot i ser un tinent⁴⁵ en potència, continuava essent esclau: podia ser venut amb o sense la terra o canviat de parcel·la a voluntat de l'amo. Possiblement, però, la marca més clara d'esclavitud era que el *dominus* podia fixar i variar arbitràriament la part de collita que l'esclau li havia de lliurar. Aquests esclaus i els seus *mansi serviles* estaven segurament subjectes a *toltas* i *forcias*, igual que els del Macònnais estudiats per Duby i Bois:⁴⁶ *toltas* i *forcias* que de vegades es fan passar com una innovació posterior de l'asserviment feudal.

Els mateixos autors defensen que es pot parlar de mode d'explotació esclavista en època carolíngia; em sembla més encertat en aquest punt el parer de Mínguez i Freedman;⁴⁷ l'esclavitud existeix i potser és important, però ni és «la» forma d'organització de la producció ni tan solament el sistema dominant de producció, però al segle IX «encara» eren esclaus o descendents d'esclaus molts del conreadors. D'altra banda queda el problema de què significa en cada moment *servus*: és evident que sota la mateixa paraula s'amaguen situacions que van des de l'esclau al serf medieval que, tot i continuar depenent d'un amo, és una persona i ja no està (teòricament) subjecta a l'arbitrarietat d'aquest, sinó a unes normes o costums; Panero,⁴⁸ parlant d'Itàlia ha escrit pàgines molt clares sobre el tema. En tot cas, allò que importa posar de relleu és que l'herència romana comportava que molts conreadors no fossin lliures o no fossin completament lliures.

La terra: alou, villa i vicus

En referència a l'*status* de la terra, cal tornar a la coneguda divisió entre alou (propietat privada) i fisc (propietat pública). Tot alou era propietat d'algú, però

44. J. A. GARCÍA DE CORTÁZAR, «La repoblación del valle del Duero en el siglo IX: del yermo estratégico a la organización social del espacio», a *Actas del Coloquio de la V Asamblea General de la Sociedad Española de Estudios Medievales*, Saragossa, Diputación General de Aragón, 1991; MÍNGUEZ, «Ruptura social...»; PEÑA BOCOS, *La atribución social...*; PASTOR, *Castilla en el tránsito...*; LARREA, *La Navarre...*; IMIZCOZ, «Comunidad de Valle...».

45. Seria millor parlar de precària i precarista que de tinent i tinença, però la colonització cultural que patim i alhora ens beneficia ha imposat la traducció directa del francès i de l'anglès. Utilitzaré indistintament ambdues expressions.

46. G. DUBY, *La société aux XIe et XIIe siècles dans la région mâconnaise*, París, EHESS, 1971; Bois, *La revolución...*

47. MÍNGUEZ, «Ruptura social...», 13; FREEDMAN, «La servidumbre...», 431.

48. PANERO, *Sciavi, servi...*

ací hi ha un primer parany: aquest algú no tenia perquè ser el pagès conreador. De fet, fisc i alou representen la propietat eminent, però no exhaureixen el dret de propietat, entès com a capacitat per a disposar d'un bé (domini útil) que pot estar en altres mans i en especial en les del pagès conreador. Per exemple, en un document de l'any 976, els esposos Uniscle i Servil venen a Malanyeu una mujada de terra a Cervelló, «a l'alou de Sant Cugat»;⁴⁹ en un altre de 1085, el prevere Bofill dona unes cases al monestir de Sant Daniel de Girona, amb llicència de la comtessa Mafalda, de l'alou de la qual formen part.⁵⁰

Per entendre l'alou em sembla còmode partir de la divisió, que no s'acostuma a considerar, entre *villa* i *vicus*, i encara més dels seus derivats: vilà, dependent, i veí, membre de la comunitat, home lliure. La causa de l'abandó d'una divisió tan clara es deu segurament al fet que amb el temps *villa* es convertí en un mer localitzador, en una forma de mencionar una divisió del territori, sense que de vegades sigui fàcil distingir quin sentit té la paraula en cada document concret.

En principi la *villa* era la propietat romana d'un *dominus* o *possessor*. A l'alta edat mitjana, les seves terres podien ser conreades per esclaus, esclaus «casats», colons, tinentes lliures o fins i tot pagesos propietaris, en el cas que el *dominus* hagués desaparegut sense ser substituït, possibilitat que existia, però que no em sembla gaire corrent, o una barreja de diverses d'aquestes situacions. Salrach, amb relació a l'església de Girona, parla de *villae* amb senyor o sense, de *villae* on el bisbe posseïx d'una banda terres pròpies, de les quals obtenia rendes dominicals, i de l'altra drets (rendes públiques) sobre el conjunt de la *villa*.⁵¹ de manera que el ventall de possibles situacions dels conreadors no és contradictori amb la consideració de la *villa* com a unitat fiscal: si els conreadors no eren esclaus, el *dominus* s'acontentava amb percebre les rendes, tant per la terra com per les imposicions públiques.

De cara a la situació de la pagesia, m'interessa assenyalar dues coses: que les *villae* eren molt nombroses, com ho mostren la documentació de l'època i la toponomàstica actual i que el nombre de *villae* cresqué durant l'alta edat mitjana⁵² i s'estengué a zones on no hi havia arribat la dominació romana, com és ara el Pallars. Això pot ser degut al lliscament del vocable cap a l'accepció de mer localitzador, però tampoc no es pot descartar la possibilitat que indiqués una forma de dependència pagesa a partir de l'ampliació de les imposicions públiques, l'adquisició de drets sobre la terra o la creació de nous fiscs: la *villa* indicaria una pagesia* propietària útil, però no alodial: és el sentit que tindrà vila a la Catalunya Nova.

49. «Unisclo et hucoris sue Servil vinditores sumus tibi Malagego modiat una de terra, in terminio de castro Cervillone, in aulode de sancti Cucuphati» J. RIUS, *Cartulario de Sant Cugat del Vallés*, Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1945, vol. I, núm. 118, 95.

50. J. M. MARQUÈS, *Col·lecció Diplomàtica de Sant Daniel de Girona (924-1300)*, Barcelona, Fundació Noguera, 1997, doc. 24, 83.

51. SALRACH, «Los grupos sociales», 402-403.

52. J. BOLÓS «Organització del territori abans de l'any 1000», *Catalunya Romànica*, vol. IV, *La Garrotxa*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1990, 33; també X. BARRAL I ALTET, «El paisaje monumental y las artes», a RIU, *La España cristiana...*, 806-807.

La problemàtica del *vicus* és tan interessant com mal coneguda, però allargaria massa aquestes pàgines;⁵³ diré només que no sembla correspondre a un llogarret, com s'acostuma a considerar,⁵⁴ sinó a un clan o poble: per tant *vicus* vindria a ser una comunitat de vall tal com la defineixen Riu i García de Cortázar:⁵⁵ els «veïns» serien els antics indígenes, propietaris de les seves terres, que formaven comunitats de pagesos lliures, encara que tributaris,⁵⁶ característiques que els diferenciarien dels «vilans».

El fisc i l'aprisió

Pel que fa al fisc, convé distingir entre el tradicional i el sobrevingut. El primer, dotat de treballadors («vestit») era lliurat en cessió temporal a les autoritats durant l'exercici del càrrec (de fet en cessió perpètua quan es tractava de l'Església, atès que aquesta no cessava en el càrrec); els treballadors eren esclaus o més aviat *serfs fiscals*, però potser hi podia haver també precaristes lliures.⁵⁷

El fisc sobrevingut («despullat» de força de treball) estava format per les terres abandonades, de les quals invasions i lluites n'havien generat una gran quantitat: de fet, n'hi havia prou amb foragitar els habitants perquè una terra pogués ser considerada abandonada. Sobre aquestes terres abandonades era possible exercir l'aprisió. L'aprisió és la figura jurídica central de tota l'explicació tradicional de l'evolució econòmica i social de la Catalunya de l'alta edat mitjana; és idèntica a la presura castellana, tal com la descriuen Sánchez Albornoz o Mínguez, atès que depenen del mateix dret visigòtic.⁵⁸ Com és ben sabut, l'aprisió és el que s'anomena del dret del primer ocupant, però Salrach⁵⁹ adverteix que, contra la tradició rebuda, el despoblament va ser mínim i que l'aprisió va consistir sobretot en eixamplar la superfície conreada en cada lloc: seria per tant més conseqüència del creixement de la població que del seu trasllat cap a noves terres. D'altra banda l'aprisió és una figura legal visigòtica que els carolingis i els seus repre-

53. FELIU, «La población», 378-379.

54. Riu el considera un poblat elevat i no emmurallat; M. Riu, «Arquitectura civil i militar», a J. VIGUÉ (dir.), *Catalunya Romànica*, vol. II, Osona, Barcelona, Fundació Enciclopèdia Catalana, 1984, 77.

55. Riu, «Hipòtesi...», 196; GARCÍA DE CORTÁZAR, «Societat medieval...», 26.

56. Una bona descripció d'un *vicus* residual, la vall d'Ossau, es pot veure a P. TUCCO-CHALA, *Cartulaires de la vallée d'Ossau*, Saragossa, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1970.

57. Sabem molt poca cosa de la situació dels serfs fiscals, però no sembla que econòmicament fos molt miserable: Barbero i Vigil recorden que tenien potestat per a construir i dotar esglésies, segurament amb les terres del fisc que tenien encomanades, però que convenia que fessin confirmar la dotació pel rei; BARBERO i VIGIL, *La formación...*, 60.

58. C. SÁNCHEZ ALBORNOZ, *El reino astur leonés (722 a 1037). Sociedad, economía, gobierno, cultura y vida*, vol. VII-1 de JOVER, *Historia de España...*, Madrid, Espasa Calpe, 1986, 10-32; J. M. MÍNGUEZ, «Ruptura social...», 13-14.

59. J. M. SALRACH, «Défrichement et croissance agricole dans la Septimanie et le nord-est de la péninsule ibérique», a *La croissance agricole de l'Haut Moyen Âge. Chronologie, modalités, géographie*, Auch, Centre Cultural de l'Abbaye de Flaran, 10, 1988.

sentants no semblen haver entès tan magnànimament,⁶⁰ si no, no hauria calgut fer reconèixer la concessió ni renovar-la tantes vegades: la majoria dels cèlebres diplomes carolingis, publicats per Abadal, són en gran part concessions i renovacions d'aquest tipus.⁶¹

El punt que m'interessa recalcar és que la imatge de l'aprisió com a iniciativa individual o col·lectiva popular potser no és inexistent, però sí molt secundària. Sobre això, per exemple, s'ha parlat molt dels hispans, o sigui els fugitius de la zona musulmana o de la terra de ningú, que van obtenir terres a Septimània i al Rosselló. Dupont,⁶² a partir d'una lectura errada, els considerava pagesos-soldats; sorprenentment Salrach repeteix aquesta afirmació.⁶³ La situació i el que representen els *hispani* queda molt clara si es llegeixen els documents bàsics que en regulen els assentaments, o sigui el capitular de Carlemany del 780 i el de Carles el Calb el 820:⁶⁴ se'ls concedeix el dret a fer aprisions, però amb llicència del comte; d'acord amb la llei, aquestes només seran vàlides després de trenta anys i només podran ser venudes entre els aprisionadors.

Més important és encara que tot això només val pels *hispani maiores*: els *minores* o estaven sota el patrocini d'un *maior* o havien de pactar amb aquest el règim de les seves terres; d'altra banda aquests *maiores* o *potentes* disposaven per a fer la feina d'un seguici de lliures i esclaus: per tant, de les aprisions dels *hispani* difícilment en pogueren provenir alocs pagesos, encara que sí drets de propietat que permetien als pagesos disposar de les seves terres. Bonnassie reconeix que segons els capitulars carolingis l'aprisió queda reservada a grans personatges a canvi de serveis de tipus militar (aprisió dominical), però afirma que en la documentació catalana aprisió no té altre sentit que el dret del primer ocupant, obtingut a través de roturacions espontànies obra de la família conjugal, o de grups de famílies, fugint de la fam o de la servitud (aprisió colonàtica),⁶⁵ aquests artífactors podien invocar l'aprisió com a origen dels seus drets sobre la terra, però no l'alodialitat d'aquesta:⁶⁶ el senyor aprisionador alguna cosa n'havia de treure de la seva posició!

En realitat, l'aprisió és la «reserva» d'un espai, de vegades molt ampli, i la *ruptura*, el condicionament d'aquest espai per al conreu, de manera que, com

60. A. DUPONT, «Considérations sur la colonisation et la vie rurale dans le Roussillon et la Marche d'Espagne au IXe siècle», *Annales du Midi* LXVII, 1955.

61. R. D'ABADAL I DE VINYALS, *Catalunya carolíngia*, vol. II, *Els diplomes carolingis a Catalunya*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1926-1950,

62. *Ibidem*.

63. J. M. SALRACH, «Conquesta de l'espai agrari i conflictes per la terra a la Catalunya carolíngia i comtal», a *Catalunya i la França meridional a l'entorn de l'any mil. Col·loque International CNRS / Generalitat de Catalunya. Hughes Capet, 987-1987. La France de l'An Mil*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1991, 203.

64. ABADAL, *Els diplomes...*, 412-413 i 315, respectivament.

65. P. BONNASSIE, «El crecimiento agrícola de la Alta Edad Media en el sur de la Galia y el noreste de la península ibérica: cronología modalidades y límites», a Íd., *Del esclavismo al feudalismo*, 108-111; l'article original és de 1990. Sobre els termes aprisió dominical i colonàtica, G. FELIU, «La vida econòmica», 659.

66. P. FREEDMAN, «La servidumbre...», 434.

fa notar Salrach,⁶⁷ l'aprisió no prejutja la posada en conreu, cosa que fou una repetida font de problemes. L'aprisió queda reservada als *potentes*, com ja Abadal havia intuït; la *ruptura*, la transformació de l'espai aprisionat en terra de conreu, fet que no sempre es produïa, podia ser duta a terme directament pels senyors⁶⁸ o podia ser obra de famílies pageses, que després podrien reclamar drets de propietat sobre la terra.

Però aquests aprisionadors espontanis es devien trobar més d'un cop amb la trista sorpresa dels habitants de la vall de Sant Joan, obligats a reconèixer el domini del monestir sobre les seves terres: de fet l'argument del comte per a sotmetre'ls al monestir és que les seves *ruptures* s'havien fet sobre una *aprisió* que el comte havia cedit al monestir.⁶⁹ Les aprisions posteriors semblen també avui molt menys importants que no es creia tradicionalment: Salrach⁷⁰ redueix la zona on troba mencions de l'aprisió i fixa els anys 875-925 com al seu període d'apogeu; i ell mateix indica que no sempre es tractava d'aprisió popular. Posteriorment les coses són encara més clares: l'any 990, la carta de poblament de Ribes (Sant Pere de Ribes, al Penedès, que incloïa Sitges),⁷¹ aprisió de la catedral de Barcelona, mostra clarament que els pagesos conreadors, tot i enfranquits i propietaris en el sentit que podien disposar de les seves terres, no poden ni de bon tros ser considerats aloers: les terres eren seves, però només les podien vendre o canviar entre ells i a condició d'habitar el lloc; si algú se'n volia anar, les terres retornaven a mans del senyor.⁷² Al meu entendre, aquesta era la situació de la major part dels pagesos que podien disposar de les seves terres, els suposats pagesos aloers.

A la Catalunya Nova, si bé ja en ple feudalisme, la forma normal d'obtenir terra era com a acapte dins d'una aprisió. Els acaptadors tant podien ser nobles com pagesos conreadors i l'acapte tant podia ser una donació com una compra o un establiment; s'obtenia així un cert dret de propietat subordinat, mentre que l'aprisionador, que sempre era un noble, obtenia una renda, de vegades ben minsa. De manera que la posada en conreu de la terra passaria per tres operacions:

67. J. M. SALRACH, «Agressions senyorials i resistències pageses en el procés de feudalització (segles IX-XII)», a *Revoltes populars contra el poder de l'estat. Reus, 18-20 d'octubre 1990*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1992.

68. «aprendidit ipsum alodium [...] infra terminos de Vila Longa et sic traxit et rumpere fecit»; G. FELIU i J. M. SALRACH (dirs.), *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*, 3 vols., Barcelona, Fundació Noguera, 1999, doc. 306, 666, de l'any 1043.

69. G. FELIU, «Sant Joan de les Abadesses. Algunes precisions sobre l'acta judicial del 913 i el poblament de la vall», a *Homenatge a la memòria del professor Dr. Emilio Sáez. Aplec d'estudis dels seus deixebles i col·laboradors*, Barcelona, Universitat de Barcelona-Centre d'Estudis Medievals de Catalunya-Institució Milà i Fontanals, 1989.

70. SALRACH, «Conquesta de l'espai...», p. 207. La crítica de Barceló, desagradable en la forma, té una certa raó en el fons. M. BARCELÓ, «Rigor y 'milongueras pretensiones' ¿Es posible historiar el feudalismo sin la arqueología? El caso catalán», a *Arqueología y Territorio Medieval*, Jaén, Universidad de Jaén, 1994.

71. J. M. FONT I RIUS, *Cartas de población y franquicia de Cataluña I. Textos. Introducción. Diplomático. Presentación monográfico-local e índices*, Madrid-Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1969, núm. 10, 19-20.

72. La situació té molts paral·lels amb la dels *bucellarii* nobles visigots; BARBERO i VIGIL, *La formación...*, 25.

l'aprisió d'un territori de vegades molt ampli, l'acapte d'una zona més reduïda i la posada en conreu d'aquesta.

En la idea de l'aprisió com a generadora de drets de propietat hi pot haver influït el fet que els documents sovint esmentin l'aprisió com a dret originari de la propietat. Aquesta menció en alguns casos pot respondre a la realitat, com quan es diu que un bé es té part per compra i part per aprisió o esments semblants, però quan algú afirma que té un bé per aprisió, herència, compra o qualsevol altre dret, s'ha de considerar que es tracta d'una fórmula per a indicar la propietat, qualsevol que sigui el seu origen.

Per tant, contra l'opinió historiogràfica més comuna, que l'aprisió va generar una pagesia lliure i propietària alodial, que seria majoritària al país i que més tard es veuria sotmesa a servitud durant el procés de feudalització,⁷³ ni l'aprisió sembla tan estesa ni degué produir gaires pagesos aloers.⁷⁴

En tot cas, és ben cert que el fisc gairebé desaparegué a conseqüència de les aprisions, de les apropiacions i de les necessàries donacions polítiques.⁷⁵ Les donacions comtals de fiscs com si fossin béns propis estan repetidament documentades: amb donacions de fisc s'obtenia la fidelitat dels nobles i es dotaven monestirs per a conservar la bona memòria personal i la cohesió del llinatge, així com per a obtenir el perdó diví a l'hora de la mort, per a comprar el cel, en definitiva. Tant si les donacions es feien en alou com si es tractava de beneficis adscrits a un càrrec, les terres segregades del fisc van passar a formar part dels patrimonis de la noblesa i de l'Església; podien per tant ser conreades per pagesos de diversa situació social, però que en tot cas no eren propietaris. Les noves conquestes del segle XII no van ser suficients per a renovar el fisc: en no poder imposar l'obligació d'acudir a l'exèrcit, el comte havia de distribuir la major part del territori obtingut entre els qui l'havien ajudat, procés que es repetia entre cada beneficiari i els seus subordinats. Els pactes de Ramon Berenguer IV, previs a les conquestes de Lleida i Tortosa, són prou coneguts i prou demostratius: tampoc per aquest camí no hi hagué gaires possibilitats de formació de propietaris alodials.

La situació de la pagesia abans del feudalisme

D'aquesta revisió de l'alou, el fisc i l'aprisió em sembla deduïble que, cap a l'any 1000, una part important dels conreadors no eren propietaris de la terra

73. P. BONNASSIE, «El crecimiento agrícola de la Alta Edad Media en el sur de la Galia y el oreste de la península ibérica: cronología, modalidades, límites» a *Íb.*, *Del esclavismo...*, 108-109; SALRACH, «Grupos sociales», 406-407; A. UDINA ABELLÓ, «L'aprisió i el problema del repoblament», a *Symposium Internacional...*

74. «Los campesinos eran libres en lo tocante al estatus legal antes del 1000, pero no parece ser que fueran alodialistas», FREEDMAN, «La servidumbre...», 435.

75. Respecte a això, Estepa recorda la vella idea de l'antropòleg Mauss, que, en les societats primitives, una persona rica és poderosa perquè distribueix la seva riquesa; C. ESTEPA, «Las transformaciones sociales en la periferia del mundo romano: ¿una nueva formación del feudalismo?», a ESTEPA i PLÁCIDO, *Transiciones...*, 66.

i encara menys propietaris aloers, o sigui no eren els pagesos propietaris lliures postulats en el paradigma Bonnassie. La documentació, d'altra banda, tot i que no és gaire expressiva, ho reflecteix prou bé: comtes, grans personatges, jutges, monestirs, simples preveres surten de manera repetitiva com a propietaris de les peces traspassades o de les peces veïnes d'aquestes i és evident que cap d'ells no conreava les seves terres. Hi podem afegir encara les zones «opaques»: qualsevol dels corpus documentals conservats permet observar que els documents es refereixen a uns espais determinats, mentre amb prou feines diuen res de la resta del territori. En aquest fet l'atzar de la conservació o no dels paquets de documents hi juga sens dubte un paper important, però també és veritat que les terres que no són objecte de transmissió no generen documents i per tant pot semblar que no existeixen. Al pla de Barcelona, per exemple, l'alou comtal o l'episcopal surten alguna vegada com a límits, però de fet constitueixen forats documentals importants que afecten gran part de l'exemple actual.

Els partidaris del predomini del pagès aloer conreador al·leguen també dades documentals.⁷⁶ Al meu entendre cauen, però, en una doble confusió: en primer lloc, consideren que tota terra, pel sol fet de ser venuda era un alou, cosa que no és certa, ja que la major part dels establiments fan constar el dret a vendre la terra amb certes reserves;⁷⁷ en realitat, les mencions d'alou o de terra franca són més aviat escadusseres; per exemple, Bonnassie afirma que, entre el 905 i el 930, setanta alous de la vall de Vallfogona, tocant a Sant Joan de les Abadesses, van passar a mans del monestir;⁷⁸ però si comprovem la documentació adduïda resulta que la paraula alou només apareix en dos casos.⁷⁹ En definitiva, pocs documents diuen que el que es ven o llega és un alou o terra franca i quan ho diuen tampoc no podem en general saber si el venedor és un pagès o un *dominus*; per al conjunt del *Midi*, Duhamel-Amado considera que la situació corrent és aquesta darrera.⁸⁰ La segona confusió radica en pensar que tot aloer era un pagès conreador, fet que no és més que una petició de principi. Com diu Poly,⁸¹ alou és un qualificatiu que en si no diu res de l'estatus social, noble o no, del seu posseïdor. No discuteixo l'existència de pagesos aloers, però és evident que sovint l'alou podia pertànyer a un *dominus* o a un noble.

A les mencions documentals Salrach afegeix que l'alou pagès es deduïble per lògica,⁸² atès que només la plena propietat de la terra podia permetre al

76. Vegeu per exemple SALRACH, «Los grupos sociales», 412-413.

77. Si els cas de Montpeità, que Salrach utilitza com a exemple, correspongués al castell de Ribes, la documentació seria igual; en canvi sabem que a Ribes no es podien vendre les terres amb la intenció d'abandonar el lloc.

78. BONNASSIE, *Catalunya...* I, 207.

79. Dels possibles equivalents, «terra nostra», o «terra propria», apareix en deu documents; el més clar «terra franca», en cap. En canvi molts d'aquests documents diuen que es tenen per apripis o per ruptura. F. UDINA MARTORELL, *El Archivo Condal de Barcelona en los siglos IX-X. Estudio crítico de sus fondos*, Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1951.

80. C. DUHAMEL-AMADO, «L'alleu paysan a-t-il existé en France méridionale autour de l'an mil?», a R. DELORT (ed.) *La France de l'an Mil*, París, Seuil, 1990. É. BOURNAZEL i POLY *Les féodalités*.

81. POLY, «La crise, la paysannerie libre et la féodalité», a BOURNAZEL i POLY, *Les féodalités*, 117.

82. J. M. SALRACH, «Los grupos sociales», 408-409.

pagès de sobreviure donada la persistència de la imposició romana i els baixos rendiments de les collites; però pàgines més endavant parla de l'existència de conreadors sobre terres d'altri, però si aquests conreadors podien sobreviure, també ho podien fer els pagesos no aloers, fossin propietaris o precaristes.

Autoritat pública i justícia pública

Les altres dues característiques de la situació anterior a mitjan segle XI segons Bonnassie, l'autoritat del comte sobre el territori i la justícia pública són menys problemàtiques, però també s'han de matisar. L'autoritat comtal es va veure restringida des del principi per la immunitat, atorgada sobretot a institucions eclesiàstiques, que feia que els alous dels immunistes, i per tant porcions importants del territori, escapessin a la justícia i a la tributació comtal.⁸³ La situació és lluny del que Poly, parlant del regne de Borgonya, anomena el *Reichkirchensystem*, una espècie de condomini entre la monarquia i l'Església, que considera com un moment de transició cap al feudalisme, però va sens dubte en la mateixa direcció.⁸⁴ Pel que fa a la justícia pública, ja abans del segle XI era limitada: els *domini*, sobretot els immunistes, jutjaven els pagesos dels seus dominis, excepte pels grans delictes públics (homicidi, incendi, rapte);⁸⁵ d'altra banda, la major part de les sentències deixen entreveure acords previs.⁸⁶ Sens dubte aquests són aspectes en els quals la implantació del feudalisme representà un canvi important, però no tan radical com s'acostuma a dir.

La revolució feudal

La base del feudalisme és la plena privatització del poder, la substitució de la *potestas* pública per juraments de fidelitat o convinences, i la fi del procés d'apropiació del fisc, transformat en alou privat dels nobles. Cal recordar en aquest punt que el fisc són terres, però també tot tipus d'exaccions i prestacions públiques: tot aquest conjunt canvia de beneficiari, però no de conreador ni de tributari.

Com diu Bonnassie⁸⁷ l'ascens del feudalisme es produeix com a conseqüència de la professionalització de la milícia i la consegüent exclusió de l'exèrcit de gran part dels lliures, fet relacionat segurament amb l'encariment de l'armament. Els senyors de castells necessitaven *milites*, soldats professionals, més ben armats, però que calia pagar. Amb aquesta finalitat van iniciar l'assalt al fisc comtal (aquest

83. MINGUEZ, «Antecedentes...», 110 i 114.

84. J.-P. POLY, «La crise...», 169.

85. L'apropiació pels senyors del dret a jutjar els delictes d'adulteri i homicidi i més tard el d'incendi és una de les bases dels mals usos. He tractat el tema a G. FELIU, «Els antecedents de la remença i els mals usos», *Homenatge a Josep M. Pons i Guri* (en curs de publicació).

86. FREEDMAN, «La servidumbre...» 1996, 435, citant la tesi de J. A. Bowman, en procés d'elaboració.

87. BONNASSIE, «Sur la formation...».

sembla ser el sentit de la revolta de Mir Geribert). Però l'increment de la renda feudal vindria sobretot de l'explotació de la pagesia. De primer, mitjançant el desgast de la propietat, la desaparició de l'alou pagès com a conseqüència de l'empobriment o de la violència;⁸⁸ després, amb l'increment de les prestacions i l'ús arbitrari de la justícia; per tots aquests camins s'iniciaria el descens de la pagesia cap a l'asserviment.

Res a dir sobre aquesta descripció del procés de feudalització, fora de matisar alguns aspectes, en concret la desaparició de l'alou i de les franqueses i l'asserviment de la pagesia.

La desaparició de l'alou

La dicotomia final senyors —pagesos ha fet oblidar un tercer grup social, important en el moment anterior i que, al meu entendre, és, com a grup, el primer gran perdedor en el procés d'implantació del feudalisme; es tracta dels *domini*, els propietaris rendistes, posseïdors d'un domini més o menys extens, que podia ser encara conreat per esclaus, ser el darrer refugi de l'esclavitud, però que també ho podia ser per lliures dependents.⁸⁹ Els testaments permeten conèixer prou bé aquests personatges que no semblen grans senyors, però tampoc simples pagesos.⁹⁰ El feudalisme provocarà la desaparició, per escisió, d'aquest grup social: mentre una part dels antics *domini* es converteixen en *milites* i entra a formar part de l'entramat feudal, la resta, els que no aconseguiren fer el salt, foren víctimes de la cobdícia i la violència de la classe militar. La desaparició de l'alou afecta sobretot aquest grup, molts membres del qual els veiem acudir al perillós refugi de les institucions eclesiàstiques, a les quals cedien l'alodialitat i a favor de les quals es carregaven la tasca a canvi d'una protecció enganyosa, atès que, si bé posava de moment les propietats a recer de les apetències d'altres senyors, no permetia escapar mai més del dogal del protector. Desaparegué així la classe de *domini* no militars, que com a molt deixaren rastre en els escadussers aloers senyors de quadres que trobem amb posterioritat; la desaparició dels aloers no significà, però, la desaparició de l'alou, que passà a mans de les diferents categories de feudals.⁹¹ El nom, però, tendí a desaparèixer de la documentació

88. SALRACH, «Agressions senyorial...», 16-28.

89. SALRACH, «Els 'servi'...», 15.

90. El cas que em sembla més paradigmàtic és el de la família Vives de Provençals, estudiada per Bonnassie ja fa molts anys; tot i que Bonnassie en fa uns senzills pagesos, el volum de les seves possessions i documentació, sobretot de l'Arxiu de la Catedral de Barcelona, que Bonnassie no pogué veure en el seu moment, indiquen clarament que es tractava de grans possessors més o menys nobles, que no es van convertir en senyors feudals. P. BONNASSIE, «Une famille de la campagne barcelonaise et ses activités économiques aus alentours de l'An Mil», *Annales du Midi*, LXXVI (1964).

91. L'alou feudal, com l'anomena R. MARTÍ, «La integració a l'alou feudal» de la seu de Girona de les terres beneficiades pel règim dels «hispanis». Els casos de Bàscara i Ullà, segles IX i XI», a PORTELLA, *La formació...*

ordinària, en part per un canvi, una nova moda, en la redacció dels documents: quan es diu que una terra es té per, o sota domini de... equival a dir que aquesta terra és «alou de...»; això queda clar en molts capbreus de finals de l'antic règim, on el senyor fa constar que té la senyoria «territorial, alodial i campal» sobre el territori, però també s'hi poden trobar terres que són «franques en alou» dels seus posseïdors.⁹²

Per acabar d'entendre la desaparició dels rendistes no feudals, cal recordar, amb Salrach,⁹³ que la força dels llinatges depenia de la seva participació en la vida política, dels càrrecs públics que obtenien, més que no pas del seu patrimoni, que d'altra banda es volatilitzava fàcilment com a conseqüència de l'herència igualitària o de les perilloses apetències que suscitaven les situacions de viduïtat i orfandat; és molt possible que la necessitat de mantenir la força i la riquesa necessària per a no veure's degradat socialment influís en la progressiva transició al règim d'heretament privilegiat, la gènesi del qual tan bé ha estudiat To.⁹⁴

Amb més raó va acabar de desaparèixer l'alou pagès, si és que mai havia existit fora de les valls pirinenques, on va arribar fins al segle XIX.⁹⁵ Tanmateix, em sembla que la discussió més que en l'alou l'hauríem de centrar en el dret a disposar de la terra, la propietat «útil»: encara que amb restriccions, molts pagesos eren propietaris, podien disposar de les seves terres. I l'avanç de la conquesta i el repoblament augmentà el nombre de pagesos propietaris: les cartes de poblament en són una bona mostra, com també la documentació publicada més recentment.⁹⁶

La incidència del feudalisme sobre la propietat pagesa

Quina fou la influència de la implantació del feudalisme sobre la propietat pagesa? Tant Freedman com Salrach diuen que els pagesos veieren els seus alous transformats en tinences;⁹⁷ en alguns casos pogué ser així, però ja he repetit el meu escepticisme respecte a l'alou pagès. Per regla general, l'alou que canvià de mans ho feu de les dels *domini* alodials a les dels senyors; el seu conreu es continuà assegurant per mitjà de pagesos tinents.

Els *domini*, entesos com a propietaris aloers no feudals, tendiren a desaparèixer. Tanmateix, sobretot a la Catalunya Vella, no sempre els senyors

92. G. FELIU, *El funcionament del règim senyorial a l'edat moderna. L'exemple del Pla d'Urgell*, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, 1991, 20-21 i 23.

93. SALRACH, «Los grupos sociales», 404.

94. L. TO FIGUERAS, *Família i bereu a la Catalunya nord-oriental (segles X-XII)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1997.

95. BRINGUÉ, «Comunitats...».

96. Citaré només dues col·leccions documentals referides a Lleida i el Segrià: R. SAROBE I HUESCA, *Col·lecció diplomàtica de la Casa del Temple de Gardeny (1070-1200)*, 2 vols., Barcelona, Fundació Noguera, 1988; J. ALTURO I PERUCHO, *Diplomatari d'Alguaire i del seu monestir santjoanista, de 1076 a 1244*, Barcelona, Fundació Noguera, 1999.

97. P. FREEDMAN, *Els orígens de la servitud pagesa a la Catalunya medieval*, Vic, Eumo, 1993, 89.

del castell (senyors banals) eren els propietaris alodials (senyors fundiaris), de la terra, o de tota la terra. Per no posar més que un exemple, a Sentmenat, vora alous del senyor n'hi havia de l'església de Solsona.⁹⁸ En canvi a la Catalunya Nova moltes cartes de poblament fan donació de la terra o de part d'ella als pagesos repobladors, sotmesos evidentment a les càrregues feudals (banals) corresponents.⁹⁹

Aquesta dicotomia entre les rendes dominicals i les rendes feudals va ser una font constant de conflictes, però ara només l'addueixo per a indicar que el procés de transformació de la propietat està fortament imbricat en el procés de feudalització, però no és «el» procés de feudalització. Amb tota lògica: l'explotació feudal busca rendes i per això no necessita privar els pagesos de les seves terres, sinó incrementar les càrregues. El procés seria per tant invers al suposat: no es perdien les terres per la violència senyorial i això comportava l'increment de les càrregues, sinó que l'increment de les càrregues provocava que molts pagesos acabessin perdent les seves terres. El procés de feudalització no comporta en si la desposseïció, la pèrdua de la propietat pagesa; sota el feudalisme, encara que amb restriccions, molts pagesos eren propietaris, podien disposar de les seves terres, i ho pogueren continuar fent: fins i tot els pagesos de remença podien disposar de part de les seves terres.

Això no vol dir, és clar, que la violència senyorial no donés més d'un cop de mà o més aviat d'un cop de puny a la desposseïció pagesa; com diuen Poly i Bournazel, la nova aristocràcia dels castells reorganitzà el camp en profit propi i posà en peu un «mode de producció banal»¹⁰⁰ una explotació basada en la senyoria territorial, o sigui en la detenció de l'autoritat i la jurisdicció sobre el conjunt del territori, no en la propietat de la terra.

Les franqueses

L'apropiació feudal de les franqueses va ser, segons Bonnassie, un fenomen paral·lel a la desaparició de l'alou pagès.¹⁰¹ El problema és molt complex perquè no sabem gaire què eren les franqueses; el més probable és que no sigui un terme unívoc: Bonnassie, basant-se en les cartes de poblament, les interpreta com una excepció a les prestacions públiques i militars i una garantia de la llibertat personal;¹⁰² Panero, pel centre-nord d'Itàlia, distingeix entre la manumissió d'un serf (trencament d'un lligam de dependència personal) i l'enfranquiment d'un *colonus adscripticius*, o sigui d'un home personalment lliure, però lligat a la terra,

98. C. BAIET i R. SOTO, «Las donaciones a censo y los establecimientos como estrategia señorial (patrimonio Sentmenat, siglos x-xv)», *VII Congreso de Historia Agraria*, Salamanca, 1977 (preactes).

99. Per citar només un exemple, el comte Ermengol VII d'Urgell dóna dotze parellades de terres als pobladors de Belcaire d'Urgell «ad vestrum proprium alaudium», si bé a canvi d'un cens anual. A. ALTISENT, *Diplomatari de Santa Maria de Poblet*, Barcelona, Abadia de Poblet-Generalitat de Catalunya, 1993, doc. 201.

100. POLY, «La crise...», 112.

101. BONNASSIE, *Catalunya...*, II, 576 ed. fr.

102. BONNASSIE, *Catalunya...*I, 272.

és a dir la condició que tindran els futurs «pagesos de remença»¹⁰³ per la seva part, Bisson creu que es tracta dels territoris sota domini directe del comte; finalment, Poly, referint-se a Borgonya, dóna una interpretació diferent que caldria veure si es pot aplicar a Catalunya: la franquesa provindria del repartiment de les terres comunals; la part d'aquestes assignada a cada mas formaria la franquesa d'aquest.¹⁰⁴

Al meu parer tot es pot reduir a una doble accepció del mot franquesa: allò que es té de forma franca, o sigui totalment lliure i per tant en alou (*terra franca*); aquest seria el sentit de franquícia referit a les terres de les comunitats pirinenques o a l'origen de les franquícies borgonyones. En la segona accepció, franquesa seria qualsevol tipus de renúncia de drets voluntària (que no vol dir desinteressada) per part de qualsevol magnat, però especialment per part dels comtes.¹⁰⁵ aquest seria el sentit de les cartes de franquesa per a poblar territoris, podria ser igualment el sentit de les franqueses del Vallès si les entenem com l'enfranquiment d'antics serfs fiscals (i les dues explicacions podrien ser concorrents). Al meu entendre aquesta és l'accepció principal a Catalunya, on també els alous i fiscs comtals desapareixen de la documentació: l'enfranquiment seria la concessió de la llibertat personal als serfs fiscals, no l'enfranquiment dels pagaments deguts per la possessió de la terra.

Per tant l'assalt dels senyors feudals a les franqueses tant es podia produir eliminant els privilegis continguts en les cartes de poblament (Bonnassie), com apropiant-se dels dominis directes del comte (Bisson) o exigint pagaments per la part dels comunals agregada al mas (Poly). Però en el cas que coneixem millor, gràcies a l'acusació de Ramon Berenguer I contra Mir Geribert d'haver-se apoderat de les franqueses del Vallès,¹⁰⁶ així com també per algun document de transmissió de franqueses, resulta clar que l'enfranquiment o no havia estat total o no era gratuït i que per tant les franqueses eren una font més de rendes, tant abans com després de la feudalització. Que pertanyessin al comte o que les usurpés el senyor feudal, per als pagesos era en principi indiferent; la idea que els pagesos estaven millor sota el domini del comte que sota el de qualsevol senyor feudal forma part de l'eficax política propagandística de les monarquies, però té poc a veure amb la realitat.

La servitud pagesa

Amb això arribem a un altre punt clau: l'asserviment de la pagesia. Paul Freedman,¹⁰⁷ màxim especialista en el tema, afirma que els pagesos no eren del tot autònoms (suposo que vol dir lliures de domini) el 1020 ni tampoc no havien

103. PANERO, *Sciavi, servi...*, 108.

104. POLY, «La crise...», 145.

105. G. FELIU, «La pagesia...».

106. FELIU i SALRACH, *Els pergamins...*, doc. 523.

107. FREEDMAN, «La servidumbre...», 435.

estat convertits en serfs el 1060 ni el 1160. En efecte, el feudalisme no va convertir el pagès en serf, sinó en vassall, sotmès al ban i a la justícia senyorial; amb això n'hi havia prou per a subjectar-lo a una extracció arbitrària de la renda; de fet, contra el que sovint s'afirma, molts pagesos no van perdre sota el feudalisme ni el dret a disposar de la terra ni el dret a abandonar la senyoria.

L'asserviment de la pagesia va ser, a més, un procés gradual; com diu Panero,¹⁰⁸ ja en temps carolingis els grans propietaris laics i eclesiàstics intentaven imposar formes de domini senyorial als lliures que conreaven les seves terres, en especial l'obligació de sotmetre's a la justícia dominical i el pacte de quedar-se a la terra mentre durés el contracte; de manera que per a molts precaristes de terres dominicals, o sigui sotmesos a la senyoria fundiària, el canvi feudal seria pràcticament inexistent; la submissió al tribunal i l'arbitrarietat senyoriales no els venien de nou. Els altres pagesos van anar essent assimilats amb més o menys rapidesa a la situació d'aquests, sobretot a través de l'encomanació, que formalment implicava la cessió de la propietat eminent de la terra al senyor; el cens que calia pagar per disposar de la propietat útil era una exacció més. Només escaparen d'aquests procés les comunitats que disposaven de cartes de poblament i foren capaces de fer-les respectar, cosa no gens fàcil quan s'ha de fer des de la submissió al ban senyorial, però tampoc impossible.

I la servitud? En primer lloc caldria definir-la; si acceptem que es tracta de la doble dependència, personal i de la terra, representada pel fogatjament, cal començar dient que aquest tampoc no era un procés totalment nou: hi podia haver serfs tradicionals i esclaus «ascendits» a serfs, si bé a començaments del segle XI eren segurament minoritaris dins de la població pagesa. D'altra banda, no tots els pagesos, ni de bon tros, foren asservits. Els serfs, els subjectes als mals usos, tant podien ser pobles sencers com una part dels pagesos d'un poble o els habitants dels masos de localitats on els habitants del poble eren lliures. Tot i que no hi ha prou base per al càlcul, possiblement la servitud no va ser mai la situació predominant de la pagesia catalana.

Caldria a més veure si, com passava en algunes zones d'Itàlia, l'asserviment de la pagesia no va ser una mesura defensiva dels senyors fundiaris davant el perill que els seus pagesos fossin subjectats a la justícia del senyor banal.¹⁰⁹ En favor d'aquest procés hi hauria el fet que els mals usos competien a l'amo de la terra, al senyor fundiari, no al senyor banal.

Encara més, una part de l'asserviment era «contractual», resultat d'un pacte «voluntari» pel qual el pagès rebia el mas en establiment a canvi de comprometre's a no abandonar-lo,¹¹⁰ o sigui d'acceptar el fogatjament, que no és encara la servitud, però sí la seva porta. Per això sovint els afocats (i els futurs remences)

108. PANERO, *Sciavi, servi...*, 203.

109. *Ibidem*, 112 i 194.

110. *Ibidem*, 47 i 213. Un exemple molt clar a MARQUÈS, *Col·lecció diplomàtica...*, doc. 137, 210-211 de l'any 1227.

eren els pagesos més rics.¹¹¹ Tanmateix, no hi ha dubte que en gran part l'asserviment, la prohibició d'abandonar la senyoria, va ser producte de la violència senyorial.

La major part dels mals usos no eren, però, noves exaccions imposades pels senyors feudals als pagesos. En origen alguns mals usos eren drets del comte sobre els barons (intestia, eixorquia) o causes judicials generals (cugucia, àrsia). El mateix fogatjament, predecessor de la remença, no es diferencia formalment de l'obligació que tenia el castlà de residir al castell. Evidentment, aquest paral·lelisme legal, inqüestionable, no té res a veure amb les diferents conseqüències socials i econòmiques de l'aplicació de la institució entre senyors o sobre els vassalls. Només l'anomenada firma d'espoli (en realitat d'esponsalici) i la remença són mals usos exclusius de la pagesia. Però cal repetir perquè es vegi bé que tenen poc a veure amb el feudalisme, que són drets del senyor alodial del mas, del propietari eminent, no del senyor territorial; ambdues senyories podien coincidir en les mateixes mans i sovint ho feien, però no tenien perquè fer-ho.

De fet, la difusió de l'asserviment va deure molt a la reintroducció del dret romà: manipulats tan sàviament com malèvolament permetia per exemple dictaminar que qui havia residit trenta anys en una terra s'havia de considerar adscrit a ella.¹¹²

Finalment, en tractar de la servitud cal tenir en compte que a més de ser un fet parcial és un fet tardà: Freedman defensa que no fou fins després del 1200 que els pagesos van ser obligats a reconèixer la seva pertinença al senyor,¹¹³ però ja al llarg del segle XII trobem exemples clars de servitud i fins i tot de remença. Expressions com *homo noster* o encara més *homo proprius* indiquen una certa servitud pagesa, per exemple, al Cartulari de Poblet¹¹⁴ apareixen repetidament donacions d'un «home» al monestir; es tractava de serfs? L'únic que es pot col·legir de la documentació és que les exaccions que «l'home» donat devia al donador les deuria en endavant a Poblet. Els partidaris de l'asserviment anterior consideren que l'expressió *homo proprius* és la marca de l'asserviment, certament és l'única de les expressions en que intervé *homo* que és privativa de les relacions entre senyors i vassalls, la resta (*homo*, *homo noster*, *homo solidus*) tant s'usa per aquestes com per les relacions entre senyors.¹¹⁵ Però quin és el significat d'*homo proprius*? Implica servitud, com vol Bonnassie? O simplement submissió

111. A. L. SANZ, «La pabordia d'Aro de la Catedral de Girona, 1180-1343», J. PORTELLA I COMAS (ed.) *La formació i expansió del feudalisme català. Actes del col·loqui organitzat pel Col·legi Universitari de Girona (8-11 de gener de 1985). Estudi General*, 5-6 (1985-1986); J. PORTELLA, A. L. SANZ i T. BRUGADA, «El cas de la Vall d'Aro (486): un pacte de senyors enmig de pagesos miserables? *Revista de Girona*, 118 (1986).

112. PANERO, *Sciavi, servi...*, 221.

113. FREEDMAN, «La servidumbre...», 437-438.

114. ALTISENT, *Diplomatari...*

115. BONNASSIE, «Sur la formation...», 15.

116. BONNASSIE, «Sur la formation...», 14; LUIS G. DE VALDEAVELLANO, *Curso de Historia de las Instituciones Españolas. De los orígenes al final de la Edad Media*, Madrid, Revista de Occidente, 1968, 344.

al senyor mentre es resideixi a la senyoria, a parer del mestre Valdeavellano²¹¹⁶ I, aquests homes donats per un senyor, els hem de considerar serfs o simplement subjectes fiscals? En tot cas, la donació de la plena propietat de Berenguer Esteve i la seva posteritat que Pons de Flaçà féu el 1158 al monestir de Sant Daniel de Girona no es pot entendre d'altra manera que considerant que Berenguer Esteve era un serf; i ja abans, el 1123, apareixen citades les «redemptiones mansorum et hominum» i les redempcions de persones.¹¹⁷

En definitiva, la pregunta rellevant és què impedeix al pagès abandonar la senyoria, el lligam servil o la voluntat de mantenir la terra? Em sembla que més aviat aquesta darrera, però és un punt que necessita més investigació.

Conclusions

La implantació del feudalisme com a mode de producció és un procés lent, secular. El que es produeix al segle xi és la seva cristallització com a règim polític, però això no sembla donar dret a parlar de mutació, si no és que acceptem en paral·lel que el capitalisme irrompé de cop amb la revolució francesa.

Ni l'etapa anterior era un moment de predomini de la llibertat i plena propietat de la terra (alou) per part de la pagesia, ni els pagesos van perdre l'una i l'altra amb el pas de la submissió al comte a la submissió al senyor feudal. El suposat gran instrument d'adquisició de llibertat i propietat, l'aprisió, té, vist de prop, uns contorns molt menys falaguers i el mateix es pot dir de les franqueses. I les cartes de poblament anteriors a l'etapa feudal, com la de Ribes, mostren en les exempcions que ofereixen i en les obligacions que mantenen una situació pagesa de forta submissió.

El canvi feudal va ser més de formes polítiques i de reajustaments del grup dominant que d'empitjorament sobtat de la situació de la pagesia. El grup perdedor com a conseqüència del canvi feudal va ser el dels propietaris dominicals, que o bé es van transformar en cavallers feudals o bé es van veure molt sovint forçats a cedir la propietat eminent de les seves terres a un senyor, gairebé sempre una institució eclesiàstica, per a acabar marfontent-se en el si de la pagesia.

El feudalisme no va representar en si la pèrdua de la propietat pagesa, sinó una sobrecàrrega d'imposicions que de vegades va acabar comportant la pèrdua de la propietat, però els senyors feudals no estaven interessats en la propietat, sinó en les rendes. L'asserviment, tardà, és un pas més en aquesta captura i assegurança de rendes, però cal no oblidar que fins i tot els remences eren propietaris.

Tot això no significa que la imposició del feudalisme no representés una transformació de les estructures polítiques, econòmiques i socials. Encara menys que la societat feudal no fos una societat violenta, desigual i injusta. Només

117. Per a Berenguer Esteve, MARQUÈS, *Col·lecció diplomàtica...* doc. 83, 143-144; per a les notícies de redempcions, ACA, Cancelleria, Pergamins de Ramon Berenguer III, núm. 246 i To, *Família i hereu...*, 205.

he pretés fer veure que el sorgiment del feudalisme no va significar per a la pagesia un trasbals total i immediat: la major part de les exaccions i els abusos «feudals» ja existien. El que va fer el feudalisme fou imposar-les a pagesos que mai no hi havien estat sotmesos, però aquest va ser un procés de llarg recorregut, que culminà segurament al llarg de la primera meitat del segle XIII, precisament quan les conquestes de Mallorca i València semblaven oferir noves oportunitats a la pagesia dependent.